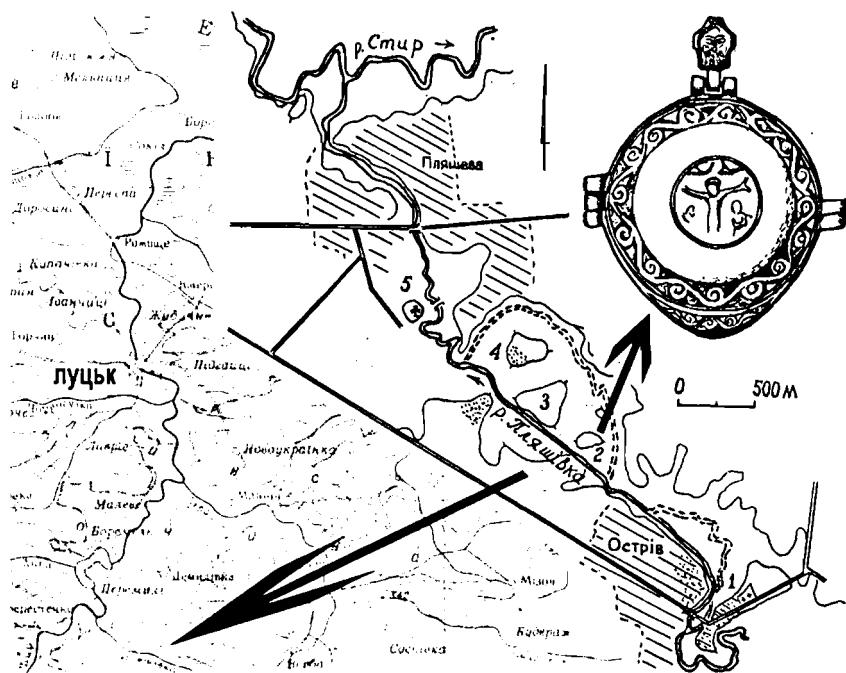

АРХЕОЛОГІЧНІ відкриття в Україні

2002-2003 рр.

ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES
in UKRAINE 2002-2003

Виногродська Л.І.

Інститут археології НАН України

**Археологічні дослідження на замчищі у смт. Брацлав
Вінницької області в 2003 р.**

Виногродская Л.И. Археологические исследования на замчище в пгт. Брацлав Винницкой области в 2003 году. В 2003 г. на территории замчища в пгт. Брацлав Винницкой области были проведены охранные археологические работы. Финансирувало исследования Украинское общество охраны памятников истории и культуры. Во время работ была исследована стратиграфия и конструкция окружающего замчище земляного вала XIV-XV ст., который был насыпан на горелый культурный слой XII-XIII вв. На территории замчища раскрыто фрагмент постройки конца XIV-XV вв. столбовой конструкции с глиновитыми стенами, которую по найденным в ней материалам можно интерпретировать как мастерскую замкового кузнеца.

У 2003 р. на кошти Товариства охорони пам'яток історії і культури були проведені охоронні археологічні дослідження на території городища-замчища у смт. **Брацлав Немирівського р-ну, Вінницької області**. Замчище мисового типу знаходиться на правому березі р. Південний Буг і займає високий скелястий виступ, утворений р. Південний Буг і невеликою річкою Пацівкою, що впадає в нього. Площадка замчища, діаметром біля 50,0 м, підковоподібної форми, має досить значний уклін у бік річки. Вона укріплена валом, що оточує її з трьох боків, окрім північного боку. Висота валу з напільної сторони дорівнює 5,0 м, ширина у підйомі — 10,0 м. З напільного боку від поселення замчище відділяє одна лінія валу і глибокий й широкий рів. Північна частина замчища руйнується осипом, а з південно-західного боку підймаються городи та будівлі. Поверхня замчища, що не займана городами, дуже задернована.

На схід і південь від замчища розташоване велике поселення, яке тягнеться протягом більше 1 км. З півночі й сходу поселення обмежується стрімким берегом Південного Бугу і широким та глибоким яром. По краю берега і західному схилу яра, певно, проходив вал, який захищав селище. Зараз валу вже нема, зате добре видно, що край берега і західний схил яра ескарпований.

За історичними джерелами Брацлав відомий з другої половини XIV ст., коли литовський князь Ольгерд подарував Поділля братам Коріатовичам. У 1393 році Поділля було захоплено Великим князем Литовським Вітовтом і з того часу Брацлав став одним із найважливіших оборонних вузлів українських земель, а в подальшому, столицею Брацлавського воєводства. [Отамановський 1993, 41]. Вітовтом була проведена перша модернізація його укріплень та пристосування їх до стрільби з вогнепальної зброї.

Замкові укріплення неодноразово страждали під час феодальних війн між Польщею й Литвою та від нападів татар і волохів. Так, у 1432 р. його укріплення були спалені прибічниками Великого литовського князя Свидригайла, щоб вони не досталися Польському уряду [Мальченко, 2001, 111]. У середині XV ст. замок відбудовується, але знов його укріплення спалюються

в 1463 р. загоном найманців, що прямували у Крим на допомогу оточеному турецькими військами місту Кафа [Мальченко, 2001, —111]. Реконструйовані за наказом короля Казиміра IV Ягеллончика, укріплення проіснували до кінця XV ст. і знов були спалені під час пожежі. [Архів..., 1890, Ч. 7. — т.2. — П, с.17]. На прикінці XV ст. вони були перебудовані і модернізовані князем К. І. Острозьким і проіснували в такому вигляді до середини XVI ст., коли за наказом короля Сигізмунда I почалася нова відбудова замку. Укріплення замку проіснували до середини XVII ст., незважаючи на те, що у 1598 р. столиця була перенесена у Вінницю й уряд менше приділяв уваги щодо підтримки обороноздатності Брацлава. Отже, як бачимо з короткого огляду історії фортифікації Брацлавського замку, найчастіші руйнації й спалення його приходяться на XV ст. до якого відноситься і відкрита на території замчища споруда.

Археологічні дослідження замку у Брацлаві майже не проводилися. У 1969 році Подільським загоном під керівництвом М.П. Кучери були проведені обстеження замчища, зроблено його схематичний план (рис. 1). Для виявлення стратиграфії нашарувань було закладено шурф, в якому у темно-сірому шарі, з вкрапленням печини й вугликів та прошарків жовтої глини, знайдено уламки керамічного посуду XIV-XV ст.

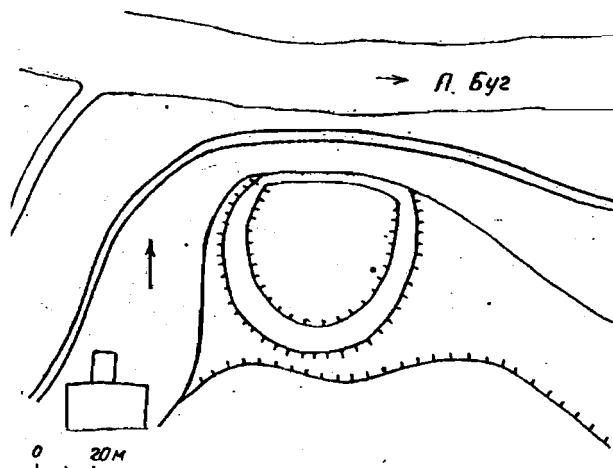

Рис. 1. План замку.

Материк відмічено на глибині 0,7 м. При зачистці краю площасти замчища в північно-західній його частині на глибині 1,0 м було виявлено горілій шар товщиною біля 0,5 м. Серед фрагментів перепаленого дерева було знайдено обгоріле зерно жита, уламок серпа та фрагменти горщика XIV-XV ст.[Кучера, Юра, 1969/36].

У 2003 році було проведено охоронні археологічні роботи на території замчища. Там було закладено кілька шурфів, дві траншеї та один розкоп, що був розширеній із шурфу. Крім цього, для з'ясування стратиграфії укріплень Брацлава у західній частині замчища зачищено північну стінку старої траншеї — розкопу, що розрізала західну частину валу¹.

Під час робіт у шурфах та траншеях зібрано матеріали XI-XVI ст. В шурфах у східній частині замчища знайдено фрагменти кераміки давньоруського часу та залізні кресало і писало (рис.2, 1,6; рис. 3, 8-9). При зачистці у

підстилав щільний пропалений, з включенням вугликів та перепаленого каміння, шар давньоруського часу. У цьому шарі було знайдено кераміку та фрагменти скляних браслетів XII-XIII ст.(рис. 3,10-11).

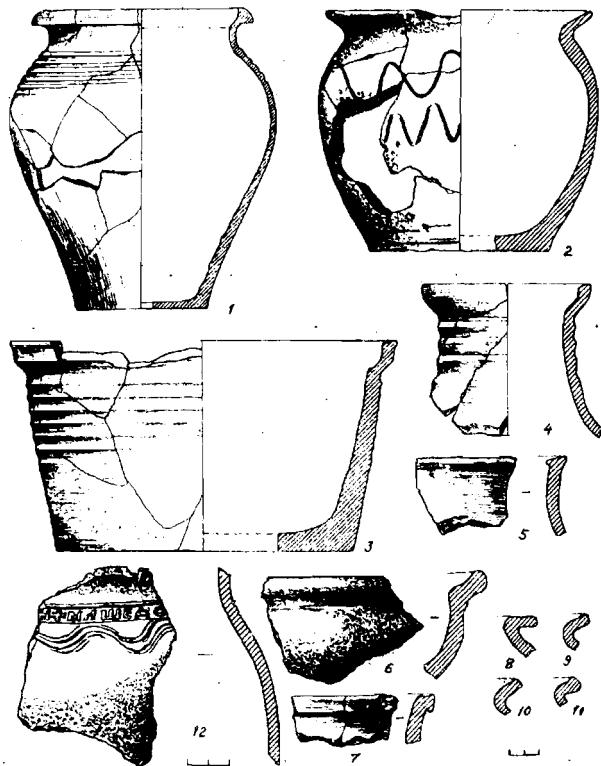

Рис. 3. Кераміка, знайдена на замчищі.

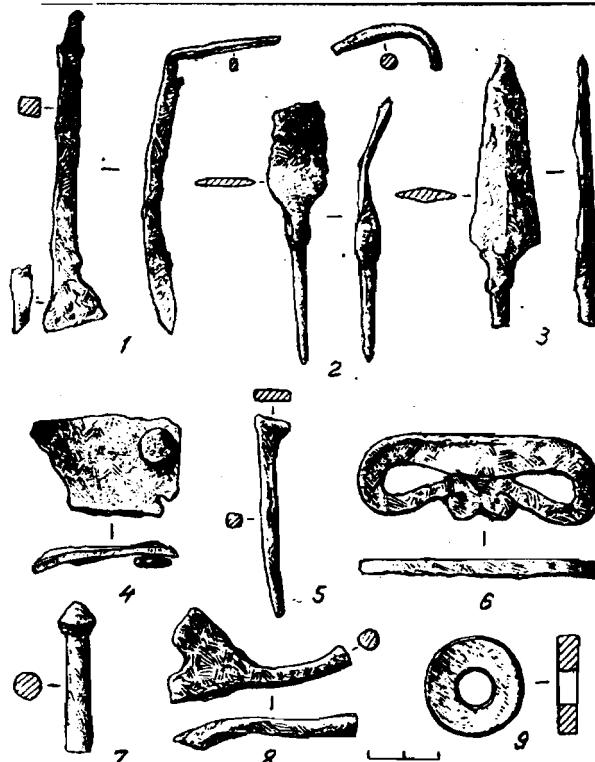

Рис. 2. Залізні вироби із східної частини замчища.

західній частині замчища розрізу валу, простежено його стратиграфію, що складалася з материкових нашарувань (гранітна жорства, глина, піскові прошарки та дрібне каміння) саме тіла валу, який ззовні спускався до ескарпу, а із середини був прорізаний дерев'яними конструкціями (кліті?), що опускалися нижче рівня материка і мали виймкоподібне дно. Вал

¹Мабуть, замчище у 90-ті роки ХХ ст. досліджували архітектори і робили розріз валу.

У центральній частині городища на розкопі 1 було відкрито фрагмент наземної споруди стовпової конструкції, з дерев'яними стінами, обмазаними товстим шаром глини, змішаним із соломою (не докопана). Споруда орієнтована кутами по сторонам світу. Відкрито північно-західну стінку (умовну) довжиною 4,3 м із двома загостреними до низу кутовими стовпами діаметром 0,4 м, що були вріті в материк (глина світло-жовтого кольору) на глибину 0,8-1,0 м. Стовпові ями діаметром більш 1,0 м зверху поступово звужувалися до низу ями. Після того як були поставлені стовпи, вони були засипані та утрамбовані материковим суглинком, змішаним із культурним шаром. Уздовж північно-східної стінки, що продовжувалася у східній бровці розкопу, лежала перепалена дубова колода діаметром біля 0,3 м. Дно будівлі було вкрито глиняною підлогою загальною товщиною до 0,2 м, що неодноразово підмазувалася й підновлювалася. Деякі шари підлоги мали сліди пожежі і були підсипані шаром піску для нівелювання поверхні. Ця підлога закінчувалася на границі умовної північно-західної стінки будівлі. На підлозі лежав горілій шар товщиною до 0,3-0,5 м із залишків горілого

дерева та шматків обпаленої глянциної обмазки стін, серед якого відкрито обгорілу дубову балку перекриття діаметром 0,4 м, котра при падінні розбила корчагу для вина, що стояла на підлозі. Корчага заввишки біля 0,6 м, зроблена з сіроглянного тіста з великою домішкою жорсткі, мала вузьке горло і широкий опуклий тулуб посередині стінки якого знаходився виступ з отвором для злиття вина. Поруч із корчагою лежали фрагменти червоноглянці амфори з кулястоподібним тулубом і високими ручками, що підіймалися на 10 см над горлом. У східній частині розкопу знайдено фрагменти ще однієї такої корчаги, але перепалені у пожежі до такого стану, що розсипаються у руках. На дні споруди зафіксовано три великих камені трохи вкопаних у підлогу з гладенькою поверхнею, що використовувалися, мабуть, в якості ковадла для обробки залізних виробів. Неподалік від одного з каменів було знайдено залізне обламане долото (рис.4, 4), а на підлозі, серед горілого шару, 37 залізних рублених

Під час робіт в заповненні споруди знайдено речовий матеріал, значну частину з якого складають вироби із заліза. На підлозі і в горілому шарі зібрано велику кількість цяяхів, більшість з яких являла собою пласкі стрижні 0,4x1,0 см довжиною 7,0-8,0 см, загострені донизу, із вузьким капелюшком, що виступав за край широких боків стержня. Серед цяяхів були екземпляри і менших розмірів, але форма їх була такою ж. Крім цього у заповненні знайдено: залізні ножі з пластинчастим черенком на яких залишилися фрагменти дерев'яних накладок з штифтиками для кріплення (рис. 4, 1; 5,2); залізні ножиці (рис. 4, 2); два дуже корозовані залізних замка невеликих розмірів, один — навісний, другий — трубчастий (рис. 4, 5); пласке залізне стремено розміром 12,0 x 4,0 см (рис.4, 6); фрагменти залізних вудил (рис.4,3,7); більше десяти пластинок із збереженими заклепками від пластинчастих лат (рис. 2,4); кам'яне ядро діаметром 11,0 см; фрагменти стволів гармат (рис.5, 1,3,6), вістря

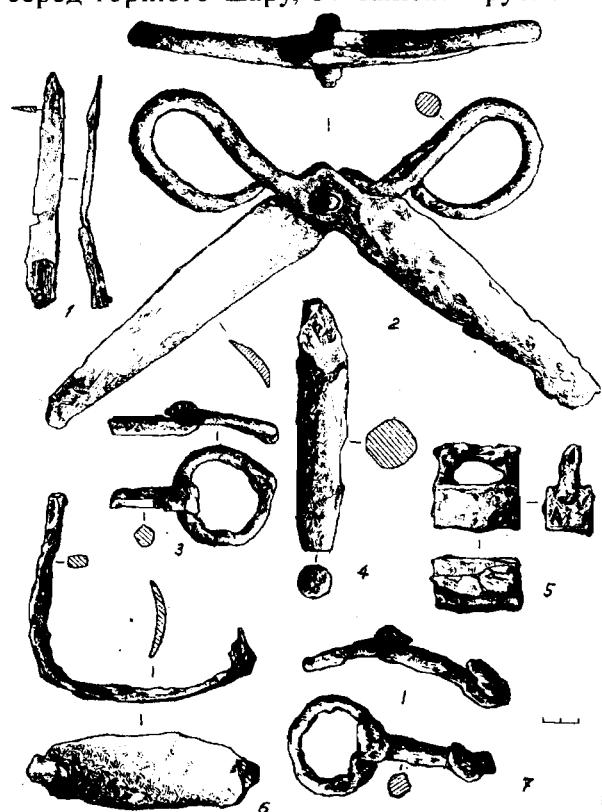

Рис.4. Знахідки із споруди 1 розкопу 1.

заготівок різних розмірів для кування виробів із заліза, а також залізний предмет, який можливо трактувати як одне з пристосувань для роздмухування вогню. У східній частині розкопу на підлозі знаходилися два невеликих горна з глини діаметром біля 0,6 м із невисокими бортами. Один із горнів був зруйнований і, скінчіше за все, на час руйнування споруди вже не використовувався.

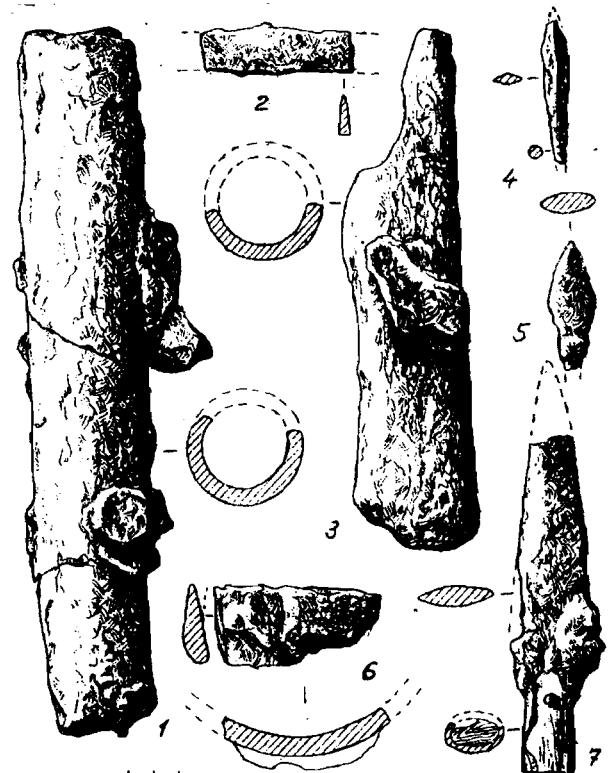

Рис.5. Знахідки із розкопу 1.

стріл і списів (рис. 2,2-3; 5, 4-5, 7) та інші залізні предмети, належність яких поки що не з'ясована. На підлозі, поруч із фрагментами амфори знайдено дві свинцеві гирьки поганої збереженості. На одній з них на поверхні помітні два круглих поглибління, що означають вагу гирьки. Під корчагою на підлозі знайдено глянцине пряслице (рис. 2, 9).

Цікавою і рідкісною знахідкою із залізних виробів, знайдених у заповненні споруди, є

фрагмент плетеної кольчуги розміром біля 30,0x20,0 см. Але він дуже корозований і попсований у пожежі. Окремо слід сказати про знахідку в заповненні споруди шаблі (або меча). Вона майже повністю збереглася, але розламана посередині і дуже обгоріла. Довжина леза меча 1,05 м, а разом із рукояттю 1,2 м, ширина на початку леза 4,0 см, потім поступово звужується до гострого кінця. Збереглося частково і перехрестя шаблі з частиною рукояті із заклепками, що дає можливість зробити реконструкцію предмета. Завдяки тому, що від високої температури вогню лезо розшарувалося, вдалося простежити й техніку його кування. Середина леза була викувана з м'якого заліза, а потім наковані бокові вістря шаблі з твердого заліза. Посередині вздовж леза краями наковки з твердого заліза утворена борознавиймка. Враховуючи велику довжину шаблі, можливо припустити, що вона належала до холодної зброї, пристосованої для кінного бою. Крім цього, у заповненні споруди у 0,1 м від підлоги знайдено монету, празький гріш Вроцлава IV (1378-1419 рр.) карбування після 1405 – 1407 рр. (за визначенням Ю. Козубовського). Поверхня монети була стерта.

Кераміка представлена, крім вже описаних вище корчаги й амфори, фрагментами макітер-мисок, глечиків та горщиків. Визначити кольори глини, із якої зроблений керамічний посуд, важко, тому що він дуже перепалений, майже до чорного кольору. Слід відмітити, що виготовлені керамічні вироби, в основному, з глини з домішкою крупного піску й жорстви (рис. 3, 1-3, 6-7). Зустрічаються також поодинокі фрагменти кераміки з щільної глини з домішками дрібного піску (рис. 3, 4-5). Горщики знайдені у заповненні споруди, розподіляються на три основні групи. Горщики з відгинутими назовні вінцями, потоншеною шийкою і розширенім в обидві сторони краєм вінець, опуклим тулубом, орнаментованим горизонтальними поглибленими лініями по плечах; горщики з потовщеним ззовні краєм вінець різної конфігурації й горщики з дзьобоподібним краєм вінець. Стінки посудин нерівні, із загладженою поверхнею. Один з горщиків, який вдалося реконструювати, мав у центрі дна отвір діаметром 1,5 см (рис. 3, 1). Знайдені у заповненні фрагменти мисок-макітер мають вигляд низьких широких посудин із майже прямыми, переважно товстими стінками, орнаментованими горизонтальними вузькими канелюрами по верхній частині тулуба (рис. 3, 3). Знайдено також фрагменти глеків із прямою високою шийкою складної конфігурації (рис. 3, 4). На дні споруди у нижньому шарі глиняної підмазки біля південної стовпової ями знайдено фрагменти горщиків з домішкою у глиняному тісті крім жорстви й піску великої кількості слюди (рис. 3, 2). Вони недбало зроблені, із

кривими різної товщини стінками, мабуть, виготовлені на ручному гончарному крузі. Такий посуд зустрічається при розкопках у Меджибожі, Звенігородці, Старокостянтинові та інших містах і датується XIV ст. Колір посудин неоднаковий, від темно-сірого до червоно-бурого. Вінця горщиків відхилені назовні, або потоншенні до краю, або мали дзьобоподібний край. Разом з ними зібрано кілька фрагментів стінок горщиків світло-сірого кольору, тонких, з домішкою піску у глиняному тісті. Крім фрагментів горщиків знайдено рештки глека з вузьким горлом, відхиленими назовні та вигнутими зсередини вінцями зі зрізаним у середину краєм (рис. 3, 5). Він зроблений з щільного глиняного тіста світло-сірого кольору з домішкою просіяного піску й орнаментований по шийці горизонтальними хвилями. Керамічні вироби з будівлі попередньо датуються за польськими аналогами загалом кінцем XIV – серединою XV ст. [Кгурре, 1967, S. 114, 205, 212]. Така кераміка виділена на території України на різних пам'ятках М.П. Кучерою. Вона зафіксована при розкопках на замчищі біля с. Сокільці на Південному Бузі (замок Коріатовичів) та на городищі в хуторі Половецькому на Росі і також датується XIV-XV ст. [Кучера, 1969, 174 – 181].

Таким чином, враховуючи знайдену у заповненні монету та кераміку, що датується кінцем XIV – серединою XV ст., відкриту на замчищі у Брацлаві споруду можна попередньо віднести до першої половини XV ст., мало-вивченому археологами періоду в історії України, котрий ще чекає своїх дослідників. Усі предмети, знайдені у заповненні споруди, дають можливість припустити, що будівля належала реміснику-ковалю.

Заповнення споруди зверху перекривав темно-сірий шар із включенням кераміки кінця XV – XVI ст. Це фрагменти мореного посуду димчаста-сірого кольору із шорсткою поверхнею. Глиняне тісто сірого кольору з домішкою жорстви. Вінця горщиків мають потовщення ззовні і канелюр зсередини. Подібна кераміка зустрічається при розкопках міст і замків на Правобережжі України і датується XVI ст.

Під час збору підйомного матеріалу на схилах замчища з боку ріки знайдено фрагменти кераміки від XII до XVII ст. Серед них цікавою знахідкою є фрагмент сіроглиняного (мореного) горщика із шорсткою поверхнею. Тісто з домішками дрібної жорстви. Прикрашений горщик по плечах круговим штампованим написом слов'янським шрифтом та хвилястими лініями під написом (рис. 3, 12). Нажаль, вінчик не зберігся, але за технікою виготовлення та орнаментацією його можна попередньо віднести до кінця XV – початку XVI ст.

Література

Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов, учрежденный при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Киев, 1890. Ч. 7. Т.2.

Кучера М.П. Про одну групу середньовічної кераміки на території УССР // Слов'яно-русські старожитності. Київ., 1969.

Кучера М.П., Юра Р.О. Звіт про роботу

Подільського загону в 1969 році. - НА ІА НАН України. - 1969 / 36.

Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVI ст.). Київ, 2001

Отамановський В.Д. Вінниця в XIV-XVII століттях: Історичне дослідження. Вінниця, 1993

Kruppe J. Gartncarstwo warszawskie w wiekach XIV i XV. Wrocław – Warszawa – Krakow, 1967.